

Beata Kuryłowicz

(Uniwersytet w Białymstoku,
e-mail: b.kurylowicz@uwb.edu.pl)
ORCID:0000-0003-2309-4313

**TERMINOLOGIA MEDYCZNA
W NOWYM DYKCJONARZU
MICHAŁA ABRAHAMA TROCA
NA TLE ŹRÓDEŁ Z XVI I XVII WIEKU**

Przedmiotem opisu są wynotowane z *Nowego dykcjonarza* Michała Abrahama Troca terminy medyczne, których prezentacja i analiza mają na celu poszerzenie stanu naszej wiedzy na temat słownictwa medycznego, obecnego w polszczyźnie pierwszej połowy XVIII stulecia.¹ Jak bowiem podkreśla L.A. Jankowiak [2015, 90]: „Niewiele jest opracowań dotyczących leksyki medycznej XVIII wieku”, a co za tym idzie, nasze poznanie naukowej sfery działalności człowieka w tym zakresie także jest ograniczone. Mając na uwadze widoczną lukę na mapie polskich badań terminologicznych, postanowiono poddać oglądowi leksemy, które M.A. Troc opatrzył skrótami kwalifikatorowymi *Seilt. / medec. / med.* (medyczny), i opisać je na tle leksyki medycznej funkcjonującej w wieku XVI (na podstawie zielnika Stefana Falimirza *O ziołach i mocy ich* [1534]) oraz XVII (na podstawie *Thesaurusa* [1643] G. Knapskiego). Jeśli leksem nie jest notowany w żadnym z obu źródeł, dodatkowo sprawdzam jego obecność w *Słowniku staropolskim*, *Słowniku polszczyzny XVI wieku* oraz w *Elektronicznym korpusie tekstów z XVII i XVIII wieku*.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że materiał leksykalny zawarty w *Nowym dykcjonarzu* jest niezwykle wartościowy dla współczesnych badań historycznojęzykowych, w tym wypadku także terminoznawczych. Dzieło M.A. Troca to najważniejsze osiągnięcie polskiej leksykografii XVIII w. [zob. Walczak 1994, 45], uznawane jest za słownik polszczyzny ogólnej, zawiera bogaty zbiór słownictwa (liczy około 45 500 haseł [Kępińska 2011]), w wiarygodny sposób odzwierciedla zasób leksykalny polszczyzny z połowy XVIII wieku [Walczak 1994, 54]. Niezaprzeczalnym atutem *Nowego dykcjonarza*, co istotne zwłaszcza dla niniejszych badań,

---

¹ Podobną problematykę podjęła L.A. Jankowiak w artykule *Z dziejów terminologii medycznej. Słownictwo medyczne wieku XVI wobec XVII w. oraz pierwszej połowy XVIII w.* [2009], jednak studium to prezentuje odmienny sposób ujęcia tematu, inną perspektywę oglądu zagadnienia (klasyfikacja semantyczna materiału, stopień rozpowszechnienia słownictwa medycznego w tekstach i wpływ tychże tekstów na rozwój terminologii medycznej) oraz różny zakres materiału (próba obejmująca wyłącznie nazwy na literę *a*).

jest obecność w nim słownictwa naukowego, które Troc wprowadził intencjonalnie i systemowo po raz pierwszy w historii polskiej leksykografii oraz opatrzył nowoczesnymi jednowyrazowymi kwalifikatorami [por. Walczak 1994, 52; Kaszewski 2014, 90]. To nowatorskie jak na ówczesne czasy rozwiązanie metodologiczne ma pozytywne skutki pragmatyczne, a mianowicie współczesny historyk języka, obserwując leksemy z kwalifikacjami, może zorientować się, które jednostki w osiemnastowiecznej świadomości językowej funkcjonowały na prawach terminów naukowych. Jest to tym istotniejsze, że w odniesieniu do historycznej polszczyzny nie wypracowano jednolitych kryteriów wyróżniania terminów [por. np. Szczaus 2013, 16; Podobiński 1998, 135–139; Jankowiak 1999, 227–30], stąd też badacze niejednokrotnie używają w swoich opracowaniach określeń: *leksyka specjalistyczna*, *leksyka specjalna*, *słownictwo specjalistyczne*.

W *Nowym dykcjonarzu* występuje 549 leksemów opatrzonych naukowymi skrótami kwalifikatorowymi, z czego 74 (wyrazy hasłowe lub podhasła) stanowią terminy medyczne – jest to blisko 14% ogółu nominacji. Należy tu podkreślić, że M.A. Troc wielu leksemów, które z punktu widzenia współczesnej wiedzy należałoby uznać za terminy medyczne, nie opatrzył stosownymi kwalifikacjami. Stąd też cała leksyka medyczna, pomieszczona w dykcjonarzu, stanowi liczniejszą grupę niż ta, która zostanie zaprezentowana w artykule. Z powodów jednak, o których była mowa wyżej, materiał badawczy został ograniczony do jednostek niebudzących wątpliwości co do ich terminologicznego statusu w owym czasie.

Zanim szczegółowo przedstawię materiał badawczy w perspektywie historycznej, chciałabym zestawić go ze współczesnym mu opracowaniem, a mianowicie *Informacją matematyczną* [1749] W. Bystrzonowskiego, stanowiącą encyklopedyczny wykład z różnych dziedzin wiedzy, w tym medycyny [Szczaus 2013]. Konfrontacja obu źródeł przynosi interesujące obserwacje, a mianowicie pokazuje, że spośród 74 terminów medycznych odnotowanych przez M.A. Troca zaledwie cztery jednostki występują w pracy W. Bystrzonowskiego. Są to: *chyl*, *chylus* ‘substancja powstająca w żołądku w procesie trawienia pokarmu’, *flegma* ‘według ówczesnych pojęć: jeden z czterech zasadniczych ciekłych składników organizmu ludzkiego; żółć’, *wilgoć* ‘według ówczesnych pojęć: właściwość organizmu ludzkiego; płyny ustrojowe’, *żołąć* ‘według ówczesnych pojęć: jeden z czterech zasadniczych ciekłych składników organizmu ludzkiego; cholera’.

Z kolei leksyka medyczna występująca w *Informacji matematycznej*² w zdecydowanej większości znajduje poświadczenie w słowniku M.A. Troca, są to jednak jednostki bez kwalifikacji, np. *ziewanie*, *poronienie*, *rodzenie*, *apetyt*, *chuć*, *pamięć*, *powonienie*, *rozumienie*, *widzenie*, *pot*, *plwocina*, *febra*, *kaszel*, *maligna*, *paraliż*, *suchoty*.

² Według klasyfikacji A. Szczaus [2013, 204–230].

Z porównania materiału pochodzącego z obu dzieł wynikają, jak się zdaje, dwie istotne dla niniejszych badań konstatacje. Po pierwsze, terminy medyczne zebrane przez M.A. Troca, a niepokrywające się z leksyką medyczną używaną przez W. Bystrzonowskiego, rysują się jako materiał nowy i nieopisany. Po drugie, obecność w słowniku M.A. Troca leksemów medycznych bez kwalifikatorów specjalistycznych może wskazywać na przynależność tej części słownictwa do rejestru osiemnastowiecznej polszczyzny ogólnej czy nawet potocznej. Prawdopodobnie powszechność użycia tego typu wyrazów sprawiła, że w odczuciu leksykografa nie posiadały one charakteru terminów,³ a specjalistycznego znaczenia nabierały w specjalnym, naukowym kontekście. S. Gajda podkreśla, że znaczenia wyrazów potocznych i derywowanych od nich terminów pozornie są takie same, tyle że słownictwo potoczne, wchodząc do tekstów specjalistycznych, wyraża pojęcia naukowe, a nie potoczne [Gajda 1990, 108]. Wydaje się więc, że zaobserwowany stan rzeczy, czyli obecność w słowniku M.A. Troca leksyki medycznej, ale jeszcze nie na prawach terminów, potwierdza ustalenia R. Wierzbickiego [1924, 53–70, 163–175] oraz E. Umińskiej-Tytoń [1990, 217], z których wynika, że do końca XVIII wieku trwała pierwsza faza formowania się terminologii medycznej przede wszystkim na podstawie słownictwa potocznego, w tym gwar, które na obszarze centralnej Polski w zakresie leksyki w dużym stopniu wykazują zgodność z językiem ogólnym, oraz częściowo łaciny.

1. TERMINY MEDYCZNE, WYNOTOWANE Z DYKCJONARZA M.A. TROCA, NIEOBECNE W ZIELNIKU FALIMIRZA I SŁOWNIKU KNAPIUSZA

chyl, chylus (łac. *chilus*, grec. *chylós*) ‘substancja powstająca w żołądku w procesie trawienia pokarmu’, „chyl przenosi się z żołądka”;
fluksowaty przymiotnik od *fluks* ‘pełen wilgoci, stan wywołany zbieraniem się albo cieknięciem płynów’ – „lekarstwo wygania z ciała wszelkie fluksowate materie”;

---

³ J. Biniewicz na podstawie przeglądu różnych definicji ustalił, że termin jest:

- „– jednostką leksykalną, której sfera użycia ograniczona jest zasięgiem danej dyscypliny wiedzy,
- jednostką oznaczającą pojęcie w granicach zakreślonych przez definicję, znakiem językowym złączonym z oznaczonym obiektem, funkcjonującym w układzie klasyfikacyjnym danego systemu wiedzy (por. ścisłość, jednoznaczność, systemowość terminu, systemotwórcza wartość terminu – znaczenie każdego oddzielnie wziętego terminu w systemie),
- jednostką nominacji (znakiem); w tej roli mogą wystąpić jednostki językowe, ale także znaki graficzne,
- jednostką pozbawioną nacechowania emocjonalnego,
- jednostką niezależną znaczeniowo od kontekstu” [Biniewicz 2002, 42].

dzień niewarowny 'krytyczny dzień, w którym następuje zmiana podczas choroby';
przygorzałość 2. 'spalenie krwi na słońcu';
krew biała 'flegma';
puścić nasienie 'polucja';
skalka 3. 'bielmo';
ustawa 3. 'recepta, przepis', np. „przepisać choremu ustawę”;
zamulić się, zatkać się 2. 'stać się niedrożnym od nadmiaru flegmy';
zamulający, zatykający 'powodujący zatkanie, wywołujący zaparcie';
zatykający 'powodujący zatkanie, wywołujący zaparcie';
zdrewniający 'odurzający, oszalamiający';
związki 'włókienka, drobne włókna', np. „związki we krwi, w nerwach”.

Warto zaznaczyć, że przywołane leksemy w znaczeniu medycznym nie są także zarejestrowane w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* i *Słowniku staropolskim*. Można więc domniemywać, że jest to słownictwo stosunkowo nowe, które pojawiło się w polszczyźnie w drugiej połowie XVII wieku lub w pierwszej XVIII.

Z kolei 4 jednostki z omawianej grupy znajdują poświadczenia w źródłach leksykograficznych rejestrujących leksykę z wcześniejszych epok. SXVI notuje: *esencja* (łac. *essentia*), np. „esencja żołądkowa; esencja cynamonowa”, w postaci *essencyja* 'wyciąg, ekstrakt zawierający główne składniki wyciągnięte z jakiegoś ciała'; *proty* 2. 'rozcięty' w znaczeniu ogólnym 'pocięty lub przekłuty' (z *Kroniki* M. Bielskiego), *przygorzały* 3. 'krew spalona na słońcu', np. „krew jego przygorzała” w znaczeniu 'zwierający mało wody i z tego powodu zgęstniały'. Natomiast czasownik *zrywać* 5. 'zerwać, złamać jakąś część jego ciała', np. „żyłę sobie zerwał”, zaświadcza w formie zwrotnej SStp 5. *zerwać się* (*o ścięgnach lub o nerwach, de nervis*) 'pęknąć, rozerwać się'.

2. TERMINY MEDYCZNE, WYEKSCERPOWANE Z DYKCJONARZA M.A. TROCA, NOTOWANE W SŁOWNIKU KNAPIUSZA, A NIEZNANE FALIMIRZOWI

ana (łac., z grec. *ana*) 'odpowiednik przyimka „po” przy oznaczaniu równych części, zwłaszcza lekarstwa (po funcie, łucie itp.)';
ciegotki 'długotrwały wzwód prącia';
dzień lekarski, chorobny, zdrowiu ludzkiemu, drzewom, owocom szkodliwy albo pożyteczny 'dzień krytyczny';
ekstrakt 2. (łac. *extractum*) 'wywar, esencja płynna', np. „ekstrakt piołunowy, (wyciąganie istności piołunowej)”;
gangrena (łac. *gangraena* z grec. *gággraina*) 'całkowite obumarcie tkanek powstałe wskutek zakażenia);

- infuzja* (łac. *infusio*) ‘wlewanie, wprowadzenie do organizmu większej ilości płynów podskórnie’;
- kołowatość* 2. ‘skurcz szyi, skurcz nerwu szyi’. Knapiusz nie notuje osobnego hasła *kołowatość*, lecz wyrażenie *szyje kołowatość* ‘nakrzywienie twarde’;
- krupka* 2. ‘kaszak’. W *Thesaurusie* odnajdujemy hasło *krupka* opatrzone znaczeniem ‘guzik na głowie rosnący’. Co ciekawe, *krupka* występuje dopiero w wydaniu II z 1643 r.;
- lambitywum* (łac.) ‘lek przyjmowany przez lizanie’, np. „lambitywum bierze”;
- lekarski albo chorobny dzień* ‘krytyczny dzień’;
- namaczanie, namoczenie* 2. ‘okład’, np. „namaczanie lekarskie albo lekarstwo przyłożone”. Knapiusz rejestruje hasło *namaczanie lekarskie* *abo lekarstwo mokro przyłożone* w tym samym znaczeniu;
- odbyt* 2. ‘wydalanie’, np. „odbyt z ciała rzeczy niepotrzebnych albo szkodliwych przez usta, nos, uszy, przez wrzody fistuły”;
- odmiana w ciele* ‘zmiana właściwości ludzkiego ciała’;
- odwracanie* 4. ‘zabieg leczniczy, którego celem jest zmiana kierunku przepływu płynów z jednej części ciała do innej’, np. „odwracanie wilgotności w ciele na insze miejsce”;
- procie trupa, człowieka* ‘sekcja zwłok’;
- przesilenie choroby* ‘remisja’. Knapiusz rejestruje ogólne hasło *przesilenie czego*, którego doprecyzowanie znaczeniowe następuje w podanych przykładach (łac. *remissio morbi, malorum, doloru*);
- spadek* 2. ‘obniżenie ilości płynów w niektórych częściach ciała’, np. „spadek (*descens*) wilgotności; bolenie gardła przychodzi ze spadku głównego”. Knapiusz notuje *spadek wilgotności*;
- ścieraniu służący* ‘oczyszczający, czyszczący’. Knapiusz notuje całe wyrażenie, ale w znaczeniu ogólnym (nie zaś medycznym), z odesłaniem do hasła *prześcieradło*;
- wilgotności jakiej w ciele ludzkim zbytek* ‘nadwyżka złych płynów’;
- wodnistość* 2. ‘śluz, flegma’;
- wyprzątanie, wyprzątnienie* 2. ‘wypróżnienie’, np. „wyprzątnienie żołądka pełnego purganssem”. W *Thesaurusie* występuje w formie czasownikowej *wyprzątam co / rumuję* w znaczeniu ogólnym;
- zamulać* 2. ‘zatkać kanały ciała’. W słowniku Knapskiego leksem ten ma szerszy zakres, występuje w znaczeniu ogólnym ‘zatkać, zapchać’;
- zbytnie rzeczy w ciele ludzkim* ‘produkty szkodliwe lub zbędne, wydalone przez organizm w postaci kału i moczu; odchód, ekskret’.

3. TERMINY MEDYCZNE, WYNOTOWANE ZE SŁOWNIKA M.A. TROCA, POŚWIADCZONE W ZIELNIKU FALIMIRZA, A NIEOBECNE W SŁOWNIKU KNAPIUSZA

czyścić 3. 'oczyszczać, filtrować', np. „to ziele krew czyści”;
dziwe mięso 'tkanka mięsna narastająca w jątrzących się ranach, dzika narośl, gangrena';
piersiowy, piersny 3. 'dotyczący piersi; mieszczący się w piersiach', np. „lekarstwo piersiowe, żyła piersiowa”. W opracowaniu Falimirza występuje tylko przymiotnik *piersny*;
wygrzajający 'o działaniu środków leczniczych: żrący'. W zielniku Falimirza termin ten ma takie samo znaczenie;
zamulony 'wypełniony flegmą', np. „zamulony żołądek”. W zielniku wyraz *zamulony* ma znaczenie 'niedrożny, zaropiały'.

4. TERMINY MEDYCZNE NOTOWANE W SŁOWNIKU M.A. TROCA, W ZIELNIKU FALIMIRZA I SŁOWNIKU KNAPIUSZA

bielmo 1. 'choroba oka, biała błona zakrywająca źrenicę', np. „ma bielmo na oku”;
cieczenie, płynienie 2. 'wydzielanie płynu z powodu choroby', np. „cieczenie cierpi”;
dziurka 2. 'kanalik w ciele', np. „przyrodzenie się czyści dziurkami w uściech, w nosie, w oczach”;
fistula 1. (łac. *fistula*) 'przetoka, wrzód'. Knapiusz notuje *fistula w oku*, *fistula w ciele* z odesłaniem do *cieczenie ustawne* (węższy zakres);
flegma (łac. *phlegma* z grec.) 'według ówczesnych pojęć: jeden z czterech zasadniczych ciekłych składników organizmu ludzkiego; żółć', np. „flegma jest wilgotność w ciele ludzkim wodnista, jedna ze czterech przednich”;
flegmatyk 1. (łac. *phlegmaticus*) 'wg ówczesnej medycyny człowiek, w którego naturze przeważa flegma (śluz), powodując usposobienie powolne, niepoddające się namiętnościom; człowiek skłonny do nieżyty';
fluks, cieczenie (łac. *fluxus*) 1. 'stan organizmu związany ze zbieraniem się albo cieknięciem płynów, np. katar, cieknąca rana, wrzód, menstruacja itp.'; 2. 'substancja, która ścieka', np. „1. fluks z ucha, oka, fluks to słonny, 2. ryma i sapka jest fluksow ściekanie”;
gnojący 'powodujący jątrzenie, zakażenie', np. „maść gnojąca”;
materia 5. (łac. *materia*) 'substancja we wrzodzie', np. „żółta z wrzodu tego ciecze materia”. Knapiusz notuje leksem w innych znaczeniach, niemedycznych, w zielniku Falimirza *materia* to 'wg ówczesnej medycyny; składnik organizmu żywego';

- naparzanie, naparzenie* 1. ‘rozgrzewanie’; 2. ‘przykładanie gorących okładów, leczenie za pomocą mokrych, gorących okładów’;
- nasienie u człeka* ‘płyn wydzielany przez męskie narządy rozrodcze zawierający plemniki’;
- parzyć* 4. ‘w celach leczniczych przykładać gorący okład na chora część ciała’, np. „parzyć rękę, nogę; parz miejsca dolegliwe kapustą”;
- ścieranie, starcie* 3. ‘o działaniu środków leczniczych: usuwanie’, np. „ścieranie suche członka, to jest suchemi chustami”;
- trudność* 2. ‘zakłócenia w prawidłowym funkcjonowaniu organizmu’, np. „trudność oddychania; uryny, stolca trudność”. Knapiesz notuje znaczenie ogólne;
- trunek* 2. (niem. *Trunk*) ‘eliksir, płynny lek’, np. „trunek purgansowy, trunek pieriom posilny”;
- upadnienie* 5. ‘omdlenie’, np. „lekarstwo na upadnienie albo sił ustanie”. Falimirz notuje w innym znaczeniu: *upadnienie macicy*;
- wątrobnny* 2. ‘wątrobowy’;
- wilgotność, wilgoć, wilgość* 2. ‘płyn organiczny (humor) w żywym ustroju’, np. „czterech jest przednich wilgotności w ciele: krew, żółć, melankolia i flegma, to jest wilgotność albo wodnistość biała”. Knapiesz rejestruje nazwy *wilgotność, wilgość, wodnistość*; Falimirz z kolei tylko *wilgotność*;
- wilgotny, wilgny, wilgi* 2. ‘mokry, cecha organizmów żywych i substancji leczniczych wg ówczesnej medycyny posiadających własności nawilżania’. Falimirz poświadcza tylko *wilgotny*;
- wzruszać* 5. ‘powodować pojawienie się dolegliwości, choroby itp.’, np. „wzruszyć womit, febrę”. Knapiesz rejestruje leksem w znaczeniu ogólnym z odesłaniem do *poruszam czego*. Z kolei w pracy Falimirza znaczenie wyrazu odnosi się do środków leczniczych: ‘o działaniu środków leczniczych: powodować pojawienie się’;
- zamulenie* ‘niedrożność, zatkanie’. Knapiesz notuje z odsyłaczem do *zatkanie* w zn. *obstructio* ‘przeszkoda, utrudnienie’. Ponadto rejestruje *zatkanie / zamulenie w ciele żył*;
- zapalenie ciała z wrzodem albo z puchliną* ‘ropowica: ropne zapalenie tkanki łącznej podskórnej’. Falimirz poświadcza *zapalenie ciała* w znaczeniu ‘stan zapalny; miejsce na ciele objęte stanem zapalnym’;
- zatkanie* 2. ‘niedrożność, zczopowanie’, np. „zatkanie, zamulenie żył w ciele”;
- zatwardzać* 2. ‘o niekorzystnym działaniu na organizm: powodować obstrukcję’, np. „twarde jajka zatwardzają, zatwardzić żywot”. Knapiesz rejestruje hasło *zatwardza co żywot* w tym samym znaczeniu;
- zapalać* ‘zapalić, rozgrzać, wywołać stan zapalny’, np. „ślinogorz gardło zapalił”. W *Thesaurusie* występuje hasło *zapala się wrzód*, natomiast w pracy Falimirza *zapalać* oznacza ‘o działaniu środków leczniczych: pobudzać’;
- zapalony* 2. ‘zapalny, zajęty przez zapalenie’. Knapiesz rejestruje wyłącznie hasło *zapalone oczy*, z kolei Falimirz *zapalny*;

- zatykać* 3. ‘o niekorzystnym działaniu na organizm: zapychać, powodować niedrożność’, np. „zamula i zatyka to żywot”. Knapiesz notuje w znaczeniu ogólnym: *zatykam co i zatykam uszy / gębę*;
zawarcie 4. ‘niedrożność, zaparcie’, np. „zawarcie dziurek w ciele”. Knapiesz rejestruje *zawarcie dziurek w ciele*;
zawierać 7. ‘zatykać, zamykać’, np. „zimno dziurki w ciele, ciało pocące się zawiera, ściska”. Knapiesz poświadcza: *zawieram ciało, to jest dziurki w skorze ściskam*, w zielniku Falimirza wyraz ten odnosi się do środków leczniczych: ‘zamykać, powodować gojenie’;
zółć 2. ‘według ówczesnych pojęć: jeden z czterech zasadniczych ciekłych składników organizmu ludzkiego; cholera’, np. „jeżeli zółci nazbyt, to się rozchodzi po całym ciele i żółtość sprawuje”.

Zgromadzona przez M.A. Troca terminologia medyczna, przedstawiona na tle źródeł z wieku XVI i XVII, jawi się przede wszystkim jako leksyka dobrze zdomowiona w polszczyźnie. Spośród 74 jednostek 39 nominacji znanych było polszczyźnie szesnasto- i/lub siedemnastowiecznej w tej samej formie i tym samym lub bardzo zbliżonym znaczeniu. 13 leksemów nie znajduje poświadczeń w źródłach sprzed XVIII wieku. Są to: *chyl / chylus, fluksowaty, dzień niewarowny, krew biała, przygorzałość, puścić nasienie, skałka, ustawa, zamulić się / zatkać się, zamulający, zatykający, zdrewniający, związki*, kolejne 4 (nieobecne w słowniku Knapiesz i zielniku Falimirza) notuje SXVI w.: *esencja, proty, przygorzały* lub SStp: *zrywać*. 7 nazw nie występuje w zielniku Falimirza, z kolei w słowniku Knapiesz mają one nieco inną formę lub znaczenie (z reguły bardziej ogólne lub nieodnoszące się do medycyny): *kołowatość, krupka, namaczanie / namoczenie, przesilenie choroby, ścieraniu służący, wyprzątanie, zamulać*. Sześciu leksemów (*czyścić, dziwe mięso, piersiowy, pierśny, wygrzający, zamulony*) nie notuje *Thesaurus*, ale są one obecne (w innej formie lub znaczeniu) w pracy Falimirza *O ziołach i mocy ich*. Z kolei 30 jednostek poświadczonych jest zarówno w źródłach szesnasto-, jak i siedemnastowiecznych, z czego 9 nazw ma inną formę lub znaczenie (jest to z reguły znaczenie niespecjalistyczne, niemedyczne lub węższe): *materia, trudność, upadnienie, wygrzający, wzruszać, zapalony, zapalać, zawierać, zawarcie*.

Kolejna obserwacja, wynikająca z analizy materiału wyekscerpowanego z *Nowego dykjonarza*, dotyczy pochodzenia terminów medycznych. Otóż zdecydowana większość, 61 leksemów, to nazwy rodzime, powstałe w wyniku derywacji morfologicznej, semantycznej oraz składniowej.⁴ Derywaty słowotwórcze, np. *bielmo, cieczenie, fluksowaty, kołowatość, namaczanie, naparzanie, piersiowy, pierśny, przygorzałość, wyprzątanie, zamulenie*, to jednostki, które są podzielne na gruncie leksyki specjali-

⁴ Sposoby tworzenia terminów, czyli zapożyczanie, derywację morfologiczną, składniową i semantyczną, omawia S. Gajda [1990, 92–109].

stycznej, co nie musi być zbieżne z podzielnością w polszczyźnie ogólnej.⁵ Derywaty znaczeniowe, czyli nazwy niemotywowane słowotwórczo na gruncie specjalistycznym i/lub pochodzące z polszczyzny potocznej, które weszły do tekstu specjalistycznego i tym samym zyskały nowe znaczenie [zob. Buttler 1997, 58–66], to m.in. *dziurka, krupka, skałka, związki, żółć*. Z kolei derywaty syntaktyczne, określane mianem skupień terminologicznych [Gajda 1990, 96–98], powstały w wyniku składniowego łączenia wyrazów, np. *dziwe mięso, dzień lekarski, krew biała, odmiana w ciele, procie trupa, przesilenie choroby, zapalenie ciała z wrzodem, zbytnie rzeczy w ciele ludzkim*. W tej grupie dominują zestawienia dwuelementowe.

Słownictwo zapożyczone to w badanym materiale 13 nazw: *ana, chyl / chylus, ekstrakt, esencja, fistuła, flegma, flegmatyk, fluks, gangrena, infuzja, lambitywum, materia, trunek*. Są to głównie zapożyczenia stare, sprzed XVIII, a nawet XVII wieku, wywodzące się z łaciny. Pożyczka łacińska nowsza, nienotowana w źródłach sprzed XVIII w., to *chyl* oraz jej wariant fonetyczny w postaci zapożyczenia cytatowego⁶ *chylus*. Z kolei *trunek* to jedyne zapożyczenie z języka niemieckiego.

Rozkład zaprezentowanych terminów medycznych pomiędzy słownictwo rodzime i obce jest kolejnym potwierdzeniem tezy, że w wieku XVIII trwała pierwsza faza tworzenia terminologii medycznej, kiedy to nazwy o charakterze terminów naukowych powstawały głównie na podstawie słownictwa potocznego i tylko częściowo łaciny. Świadoma ingerencja lekarzy w proces tworzenia słownictwa lekarskiego rozpoczyna się wraz z wiekiem XIX [Wierzbiński 1924].

Za twierdzeniem, że w XVIII wieku słownictwo medyczne jest dopiero w stadium tworzenia się, przemawia także obecność w słowniku M.A. Troca nazw synonimicznych, np. *bielmo, skałka; fluks, cieczenie, płynienie; dziwemięso, gangrena; flegma, żółć; piersiowy, pierśny; wilgotność, wigoć, wilgość; wilgotny, wilgny, wilgi; zamulnie, zatkanie, zawarcie*. Wskazana synonimia była wynikiem ścierania się różnych procesów nazewniczych, tj.: tworzenia nazw drogą derywacji morfologicznej, semantycznej i składniowej oraz zapożyczenia nazw.

I na koniec warto krótko zarysować dalsze losy terminologii medycznej. Otóż ważnym etapem na drodze do normalizacji polskiego słownictwa medycznego (i szerzej polskiej terminologii naukowej) była praca oświeceniowych reformatorów. Działalność oświatowa Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, z którego inicjatywy przygotowywano nowe podręczniki szkolne w języku polskim, skorelowana była z aktywnością

⁵ O kryteriach uznania terminu za derywat zob. Łuczyński [1987, 168].

⁶ Przyjmuję za F. Wysocką [1994, 171–172], że zapożyczenia cytatowe to wyrazy łacińskie, które zachowują wszystkie łacińskie cechy, w tym wypadku (*chylus*) tylko w zakresie fonetyki.

naukową, której wynikiem były liczne dzieła medyczne w języku polskim, np. J. Krupińskiego *Osteologija lub nauka o kościach ciała człowieka* [1774] czy *Anatomija, czyli nauka o kościach, myśzkach i ścięgnach, o trzewach i naczyniach w ciele człowieczym się znajdujących* [1774–1777], T. Weichardta *Anatomija, to jest nauka poznania części ciała ludzkiego* [1786], W. Kłossowskiego *Dykcjonarz powszechny medyki* [1788–1793], L. Perzyny *Nauka cyrulicka krótko zebrana* [1792]. Jak podkreśla B. Walczak, zasługą autorów dzieł naukowych i podręczników było stworzenie polskiej terminologii naukowej [1999, 208–211].

Porządkowanie terminologii medycznej trwało przez cały wiek XIX. Z jednej strony znaczący udział w tym procesie mieli lekarze – świadomi twórcy nowych wyrazów (przełomowy jest tu rok 1838, w którym Józef Majer i Fryderyk Skobel opublikowali pierwszy polski historyczno-normatywny *Słownik anatomiczno-fizjologiczny*⁷), z drugiej natomiast – działalność ta wpisywała się w ogólną tendencję do prac nad terminologią z różnych dziedzin wiedzy [por. Jankowiak 2015, 257]. Pod koniec XIX i na przełomie XIX i XX wieku mamy już do czynienia z ukształtowaną na sposób nowoczesny terminologią medyczną, która niewątpliwie tworzy system. Nie jest to wprawdzie jeszcze system zamknięty, w XX stuleciu będzie on podlegał dalszym zmianom, wynikającym głównie „z rozwoju samej nauki (w tym sensie każda terminologia zawsze będzie systemem otwartym) oraz dalszych prac nad terminologią” [Jankowiak 2011, 107].

Słowniki, korpusy

Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. [do 1772 r.] [http://www.korba.edu.pl/query_corpus/, dostęp: 15.03.2019].

S. Falimirz, 1534, *O ziołach i mocy ich*, Kraków.

G. Knapiusz, 1643, *Thesaurus Polono-Latino-Graecus, seu Promptuarium linguae Latinae et Graecae...*, Kraków.

SXVI – M.R. Mayenowa i in. (red.), 1966–2012, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36, Wrocław–Warszawa.

Sstp – S. Urbańczyk (red.), 1953–2002, *Słownik staropolski*, t. 1–11, Wrocław–Warszawa–Kraków.

M.A. Trotz (M.A. Troc), 1764, *Nowy dykcjonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski...*, Lipsk [pozyskano z <http://www.ebuw.uw.edu.pl>].

⁷ Od momentu opublikowania słownika rozpoczyna się nowoczesne, świadome podejście do problemu terminologii medycznej [zob. Jankowiak 2009, 76].

Literatura

- J. Biniewicz, 2002, *Kształtowanie się polskiego języka nauk matematyczno-przyrodniczych*, Opole.
- D. Buttler, 1979, *O wzajemnym oddziaływaniu terminologii i słownictwa ogólnego*. I. Terminologizacja wyrazów potocznych, „Poradnik Językowy” z. 2, s. 58–66.
- S. Gajda, 1990, *Wprowadzenie do teorii terminu*, Opole.
- L.A. Jankowiak, 1999, *Dziedzictwo prasłowiańskie w polskiej leksyce specjalnej (na materiale „Słownika języka polskiego” pod redakcją Mieczysława Szymczaka)* [w:] M. Borejszo, S. Mikołajczak (red.), *Silva rerum. Księga poświęcona Profesorowi Markowi Kornaszewskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Poznań, s. 227–230.
- L.A. Jankowiak, 2006, *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*, t. 2, Słownik, Warszawa.
- L.A. Jankowiak, 2009, *Z dziejów terminologii medycznej. Słownictwo medyczne wieku XVI wobec XVII w. oraz pierwszej połowy XVIII w.*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 44, s. 61–83.
- L.A. Jankowiak, 2011, *Polskie słownictwo medyczne w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia Językoznawcze” 10, s. 97–109.
- L.A. Jankowiak, 2015, *Synonimia w polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX wieku (na podstawie Słownika terminologii lekarskiej polskiej z 1881 roku)*, Warszawa.
- M. Kaszewski, 2014, *Studia z leksykografii historycznej*, Kraków.
- A. Kępińska, 2011, *Nowy dykcjonarz, to jest Mownik polsko-niemiecko-francuski, Lipsk, 1764, Michał Abraham Trotz* [w:] M. Bańko i in. (red.), *Słowniki dawne i współczesne. Internetowy przewodnik edukacyjny* [pozyskano z <http://www.leksykografia.uw.edu.pl>].
- E. Łuczyński, 1987, *Polska terminologia morska I połowy XX wieku. Nazwy części jednostki pływającej*, Gdańsk.
- S. Podobiński, 1998, *Stan badań terminoznawczych w językoznawstwie polskim* [w:] M. Lesz-Duk, S. Podobiński (red.), *Dziedzictwo kulturowe utrwalone w języku. Księga pamiątkowa ofiarowana jubileuszowo Prof. Feliksowi Plucie*, Częstochowa, s. 135–139.
- A. Szczaus, 2013, *Leksyka specjalistyczna w „Informacji matematycznej” Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749 roku na tle polszczyzny XVIII wieku*, Szczecin.
- E. Umińska-Tytoń, 1989, *Potoczne nazwy chorób i dolegliwości w księgach parafialnych Mileszek z XVIII wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” t. XXXV, s. 205–218.
- B. Walczak, 1994, *Nowe prace o polskich słownikach osiemnastowiecznych* [w:] H. Misterny, J. Sypnicki (red.), *Studia romanica in honorem Stanisłai Gniańdek*, Poznań, s. 45–57.
- B. Walczak, 1999, *Zarys dziejów języka polskiego*, Wrocław.
- R. Wierzbicki, 1924, *Historia słownictwa lekarskiego polskiego*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” nr 1, z. 1, 2, s. 53–70, 163–175.
- F. Wysocka, 1994, *Polska terminologia lekarska do roku 1838*, t. 2: *Anatomia. Jednowyrazowe nazwy motywowane*, Kraków.

Medical terminology in Nowy dykcyonarz (New dictionary) by Michał Abraham Trotz against the 16th- and 17th-century sources

Summary

In this paper, 74 medical terms excerpted from *Nowy dykcyonarz (New dictionary)* by Michał Abraham Trotz were subject to semantic and formal analyses. The relevant material was presented in the context of the medical lexis being in operation in the 16th and 17th centuries and confronted with the medical vocabulary present in the study by W. Bystrzonowski titled *Informacya matematyczna (Mathematical information)* of 1749.

The analysis of the medical terminology collected by Trotz is aimed to expand our knowledge of the medical vocabulary present in the Polish language of the first half of the 18th century since, as specialists note, there are few studies discussing the medical lexis of that period, and therefore our cognition of the scientific sphere of the human activity in this respect is limited.

The presented analyses show that the medical terminology collected in *Nowy dykcyonarz* is mainly old lexis, which is well-established in the Polish language, the origin of which is Polish (lexical borrowings include 13 units), and which came into existence as a result of word formation, syntactic, and semantic derivation. The presence of numerous synonymous names, which prove, among others, that the Polish medical terminology has still been in the phase of formation, has also been noticed.

Keywords: medical terminology – Stefan Falimirz – Grzegorz Knapiesz – Michał Abraham Trotz – Wojciech Bystrzonowski

Trans. Monika Czarnecka